

24. Balkon w kamienicy przy ul. Mokotowskiej 57. Fot. J. Roguska, 2002
 24. Balcony in the tenement house at 57 Mokotowska St. Photo: J. Roguska, 2002

25. Balkon w kamienicy przy ul. Lwowskiej 13. Fot. J. Roguska, 2002
 25. Balcony in the tenement house at 13 Lwowska St. Photo: J. Roguska, 2002

monogram inwestora, jak w kamienicy przy ul. Mokotowskiej 21 z 1896 r. wg projektu Teofila Dembskiego. Litera P w balustradzie drugiego piętra odnosi się tam do właściciela a zarazem przedsiębiorcy budowlanego Bronisława Pawłowicza (il. 27).

W kutych balustradach starano się nawiązywać do odcieni stylowych fasad, ale nie było to rygorystyczną normą. Nie mieszano jednak wątków wyprowadzonych z tradycji klasycznej, południa Europy – renesansowych, barokowych i tych wywodzących się z tradycji północy Europy – gotyckich.

W nielicznych zachowanych neogotyckich kamienicach Warszawy występują balkony, w których operuje się motywami zaczerpniętymi z gotyku, jak w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 66 z lat 1893-94 wg projektu Stefana Szyllera (il. 28). W niezwykle zintensyfikowanej w stosunku do wcześniejszych dekad różnorodności balustrad w ostatnim dziesięcioleciu XIX i na początku XX wieku wyróżniały się bogactwem wzornictwa dwa rodzaje: balustrady żelazne oraz balustrady sztukatorskie i cementowe. Żelazne, wykonywane dla fasad przeważnie techniką ślusarską, w sposób zindywidualizowany, na poziomie zasługującym na miano artystycznego rzemiosła, miały na ogół całościowo pomyślane kompozycje dekoracji, symetryczne od frontu, rozpięte na słupkach skrajnych i środkowym, jak w kamienicy przy ul. Nowogrodzkiej 48 z 1897 r. (il. 29). Natomiast w balustradach z elementów odlewanych – cementowych dominowała powtarzalność, nie tylko w przypadku balustrad składanych z tralek, ale też w rozpowszechniających się od ostatniej dekady XIX w. balustradach z większych segmentów – odlewów, dekoracyjnie kształtowanych (il. 27, 28, 31).

Kształtowanie balustrad z obu rodzajów materiałów podążało za przemianami stylistycznymi na początku XX wieku. Do balustrad secesyjnych szczególnie przydatny był materiał żelazny, umożliwiający prowadzenie giętkiej, falującej linii o zmiennym przekroju, jak w balkonie kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 4/Szucha 3 z około 1906 r. (il. 30), ale również powszechne były secesyjne balustrady balkonów z odlewów sztukatorskich – cementowych, jak balkony w tej samej kamienicy, niżej położone (il. 31). Zdarzały się związane z secesją próby adaptacji motywów ludowych, np. w kamienicy przy ul. Chmielnej 30 z 1905 r. – zakopiańskich i bliżej nieokreślone stylizacje ludowe w niektórych balkonach kamienicy przy ul. Lwowskiej 6 z 1906 r. Secesyjnym albo wczesnomodernistycznym stylizacjom podlegały na początku XX wieku

26. Balustrada balkonu w pałacowej kamienicy przy ul. Zielnej 49. Fot. J. Roguska, 2002
26. Balustrade of the balcony in the palace tenement house at 49 Zielna St. Photo:
J. Roguska, 2002

27. Balkony w kamienicy przy ul. Mokotowskiej 21. Fot. J. Roguska, 2004
27. Balcony in the tenement house at 21 Mokotowska St. Photo: J. Roguska, 2004

28. Balkon w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 66. Fot. J. Roguska, 2002
28. Balcony in the tenement house at 66 Marszałkowska St. Photo: J. Roguska, 2002

29. Balkon w kamienicy przy ul. Nowogrodzkiej 48. Fot. J. Roguska, 2005
29. Balcony in the tenement house at 48 Nowogrodzka St. Photo: J. Roguska, 2005

30. Balkon na pierwszym piętrze w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 4/al. Szucha 3. Fot. J. Roguska, 2004
30. Balcony on the first floor in the tenement house at 4 Marszałkowska St. / 3 al. Szucha 3. Photo: J. Roguska, 2004

31. Balustrada balkonu na parterze kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 4/al. Szucha 3. Fot. J. Roguska, 2004
31. Balustrade of the balcony on the ground floor of the tenement house at 4 Marszałkowska St. / 3 al. Szucha. Photo: J. Roguska, 2004

dawne klasyczne tralki, przyjmujące postać secesyjnie interpretowanych albo już zupełnie prostych modernistycznych słupków. Balkony kamienic późnosecesyjnych i wczesnomodernistycznych cechuje, zarówno w wersji balustrad żelaznych, jak i z elementów cementowych, znaczne uproszczenie form i ograniczenie dekoracji. Na prostych prętach żelaznych słupków rozpinano mało obfitą, a często skąpą dekorację o charakterze geometrycznym, z użyciem motywów stylizowanych, zgeometryzowanych i płasko formowanych wici roślinnych oraz powtarzalnych wzorków, jak w kamienicy przy ul. Lwowskiej 11 z lat 1911-12 (il. 32). W tej kamienicy, jak w wielu innych około 1910 r. stałym elementem balkonów stały się zintegrowane z nimi, dekoracyjnie opracowane oparcia na skrzynki na kwiaty. Balkony przestały być tylko miejscem do wyglądania. Nowa ich funkcja kwietnika odzwierciedlała dążenie epoki do bliższych związków z naturą, nadanie wysokiej rangi dbałości o higienę i estetykę mieszkania. W dekoracji balustrad około 1910 r. najchętniej stosowano proste wzory geometryczne, z rzadka wplatanie między prętowe słupki, jak w balkonach kamienicy przy ul. Próżnej 14 (il. 33). Destrukcje balkonów w tej kamienicy pokazują ważną rolę elementów stalowych w konstrukcji balkonów – dwuteowych belek, których wygięcie umożliwiło uzyskanie częstych wtedy balkonów na planie odcinka koła.

Również balustrady balkonów kształtowanych z elementów murowanych, odlewanych z cementu, wykuwanych w kamieniu, cechuje około 1910 r. świadoma prostota, umiar dekoracji, pewna ciężkość, sugerująca szlachetność materiału, trudno obrabialnego kamienia, jak w balkonach kamienic przy ul. Lwowskiej 15 i 17 z 1911 r. (il. 23, 38). Pojawiają się wtedy balkony parapetowe z pełnymi ściankami murowanymi, dekorowane bardzo umiarkowanie motywami geometrycznymi, jak w kamienicy przy ul. Lwowskiej 3 z 1911 r. (il. 41) z kwadratowymi wgłębieniami – płycinami w parapetach. Tuż przed 1914 r. upowszechniają się motywy klasycyzujące traktowane jak powtarzalne motywy – wzorki, np. festony, kwadratowe płyciny z klasycznymi podziałami krzyżowymi (św. Andrzeja i greckim), jak w kamienicy w Alejach Jerozolimskich 85 z 1912 r. (il. 43). Najczęściej w balustradach balkonów kamienic wznoszonych między 1910 a 1914 motywy późnosecesyjne spletały się z historyzującymi, głównie w duchu klasyki, jak w kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 6 z lat 1913-14 (il. 37).

32. Balkony kamienicy przy ul. Lwowskiej 11. Fot. J. Roguska, 2004
 32. Balconies in the tenement house at 11 Lwowska St. Photo: J. Roguska, 2004

33. Balkony kamienicy przy ul. Próżnej 14. Fot. J. Roguska, 2002
 33. Balconies in the tenement house at 14 Próżna St. Photo: J. Roguska, 2002

34. Balkony kamienicy przy ul. Wilczej 20A. Fot. J. Roguska, 2002
 34. Balconies in the tenement house at 20A Wilcza St. Photo: J. Roguska, 2002

35. Balkony kamienicy przy ul. Wilczej 32. Fot. J. Roguska, 2002

35. Balconies in the tenement house at 32 Wilcza St. Photo: J. Roguska, 2002

36. Balkony kamienicy przy ul. Nowogrodzkiej 44. Fot. J. Roguska, 2002

36. Balconies in the tenement house at 44 Nowogrodzka St. Photo: J. Roguska, 2002

4. Zagadnienia kompozycji i rozmieszczenia balkonów na fasadach kamienic

W fasadach kamienic w 2 połowie XIX i na początku XX wieku współistniały różne formy balkonów, jednakowych w ramach poszczególnych kondygnacji i nie było to świadectwem nierównoczesności budowy, choć mogło.

W fasadach neorenesansowych, a w ostatniej dekadzie XIX w. – eklektycznych, neobarokowych, neogotyckich oraz na początku XX wieku eklektycznych i secesyjnych funkcjonowała zasada mająca korzenie w klasycznej formule superpozycji porządków: im wyżej, tym lżej. Na poziomie pierwszego, a czasem i drugiego piętra kamienic projektowano ciężkie balkony z balustradami tralkowymi, wyżej żeliwne, jak w kamienicy przy ul. Wilczej 20A z lat 80. XIX wieku (il. 34), a od lat 90. XIX wieku w wersji – niżej tralkowe, wyżej balustrady wykonywane z żelaza kowalnego i to odmienne na

różnych kondygnacjach, jak np. w kamienicy przy ul. Wilczej 32 z 1898 r. (il. 35), gdzie na 1. piętrze występuje balustrada tralkowa, na 2. – żelazna neobarokowa, a na 3. – jeszcze lżejsza nawiązująca do rokoka – z charakterystyczną „kratką regencyjną” bardzo modną u schyłku XIX w.

Tę samą zasadę można odnaleźć w sposobie kształtowania balkonów w pierwszej i drugiej dekadzie XX wieku, jak poświadcza to układ i formy balkonów w wielu kamienicach, np. przy ul. Nowogrodzkiej 44 z 1903 r. (il. 36) i Marszałkowskiej 6 z 1913-14 r. (il. 37).

Rozmieszczenie balkonów w fasadach wynikało z przyjętej przez projektanta koncepcji kompozycji, ale po części również z uwarunkowań funkcjonalnych. To ostatnie oznacza, że w balkony wyposażano głównie położone od frontu budynku salony, ale nie było to zasadą bezwzględnie przestrzeganą. Mogły je mieć i inne pokoje od frontu. Nadrzędne były względy kompozycyjne.

37. Balkony kamienicy przy ul. Marszałkowskiej 6. Fot. J. Roguska, 2002

37. Balconies in the tenement house at 6 Marszałkowska St. Photo: J. Roguska, 2002

Około połowy XIX wieku w 2-3 piętrowych kamienicach balkonów w ogóle nie było, a jeśli występowały, to głównie akcentowały one znaczenie pierwszego piętra, ówczesnego *piano nobile*. W późniejszych dekadach balkony wzbogaciły też wyższe piętra. Były różnie rozmieszczone w ramach fasady, ale dominowały kompozycje symetryczne. Dopiero w ostatniej dekadzie XIX wieku i na początku XX wieku w fasadach niezwiązanych z tradycją renesansu włoskiego, nawiązujących do gotyku, renesansu północnego, secesyjnych komponowanych malowniczo i nieregularnie, pojawiły się rozmieszczenia balkonów nierespektujące zasady symetrii. Zwłaszcza w kamienicach o usytuowaniu narożnym, jak w przypadku kamienicy przy ul. Lwowskiej 17 z 1911 r. (il. 38).

W fasadach komponowanych symetrycznie balkony grupowane były na ogół osiowo, np. akcentowano balkonami środek kompozycji, niekiedy osie skrajne, lub sąsiednie. Czasem balkony tworzyły figurę trójkąta skierowanego wierzchołkiem do góry,

38. Kamienica przy ul. Lwowskiej 17. Fot. J. Roguska, 2004

38. Tenement house at 17 Lwowska St. Photo: J. Roguska, 2004

jak w kamienicy przy ul. Koszykowej 67 z 1896 r. (il. 39), lub odwrotnie. Te opisane wyżej, najczęściej występujące układy balkonów w fasadach, nie wyczerpują wielu innych jeszcze możliwości obserwowanych w warszawskich kamienicach.

W kamienicach historyzująco-eklektycznych końca XIX i początku XX wieku nastąpił znaczący wzrost światłoceniowości ich kształtowania. Wyraziło się to nie tylko zwiększeniem liczby balkonów, ale także upowszechnieniem wykuszy, wysuniętych przed lico budynku w górnych jego partiach i tym różniących się od balkonów, że zamkniętych ścianami i nakrytych oraz dzielonych stropami. Niebagatelnym powodem upowszechnienia wykuszy było pozyskiwanie w nich dodatkowej powierzchni, co było istotne w okresie skrajnej intensyfikacji zabudowy i wyczerpywania rezerw zwiększania powierzchni. Wykusze wymagały najczęściej stalowych wzmocnień, ich płyty były przeważnie wykonane w takiej samej konstrukcji jak stropy. W planie wykusze były najczęściej prostokątne, a około 1910

39. Fasada kamienicy przy ul. Koszykowej 67. Fot. J. Roguska, 2002

39. Facade of the tenement house at 67 Koszykowa St. Photo: J. Roguska, 2002

40. Fasada kamienicy przy ul. Mokotowskiej 57. Fot. J. Roguska, 2002

40. Facade of the tenement house at 57 Mokotowska St. Photo: J. Roguska, 2002

r. w fazie późnej secesji i wczesnego modernizmu upowszechniły się wykusze na planie odcinka koła oraz trójboczne.

Na przełomie stuleci dość często pojawiły się balkony wsparte kariatydami i kolumnami ustawionymi na balkonach niższych kondygnacji, jak w kamienicy przy ul. Mokotowskiej 57 z 1901 r. (il. 40). W drugiej dekadzie XX wieku w późnosecesyjnych i wczesnomodernistycznych kamienicach balkony związane były już tylko prostokątnymi słupami zamiast kolumn. Tak powiązane balkony przybierały postać otwartych wykuszy z parapetami zamiast balustrad, jak w kamienicy przy ul. Lwowskiej 3 z 1911 r. (il.41).

Spore znaczenie dla estetyki fasad miały balkony ciągnące się przez całą szerokość fasady na wysokości 1. piętra a na początku XX wieku często na wysokości 2. piętra, jeśli niższe kondygnacje były handlowe. W XIX wieku długie balkony były rzadkością, ale zdarzały się, jak w kamienicy przy Krakowskim Przedmieściu 58 (nie istnieje) z lat 60. XIX w. lub w kamienicy przy ul. Zielnej 49 z lat 1874-75. Po 1900 r. – długie balkony na całej szerokości 1. lub 2. piętra upowszechniły się, a zdarzały się po 1910 r. balkony ciągnące się przez całą szerokość ostatniej kondygnacji, jak w kamienicy przy ul. Śniadeckich 23 z 1913 r. (il. 42). Długie balkony ostatnich pięter wyrażały nowe zjawisko, dowartościowania ostatnich kondygnacji, położonych bliżej słońca i dalej od zgiełku ulicy w skrajnie na początku XX wieku zacieśnionym mieście.

Około 1912 r. oryginalną odmianą długich balkonów były balkony rozpięte na wysokości 1. piętra między wykuszami lub ryzalitami fasady, z kolumnadą podtrzymującą balkon 2. piętra, tworzące rodzaj werandy, jak w kamienicy w Alejach Jerozolimskich 85 z 1912 r. (il. 43), przy ul. Emilii Plater 25 (ok. 1912), Żurawiej 24 (1912) i w niezachowanej kamienicy przy ul. Służewskiej 5.

Podsumowanie

Badania na wydатовanym materiale pozwalają uchwycić prawidłowości chronologiczne, strukturalne, konstrukcyjne, materiałowe oraz estetyczne kształtowania balkonów w warszawskich kamienicach. Badania te są trudne, wymagają dużej ostrożności, porównań stanu obecnego fasad i balkonów z archiwalnymi przekazami. Balkony, jako elementy wystające z fasady, były bardzo narażone na zniszczenia wojenne. W czasie odbudowy często mon-

41. Fasada kamienicy przy ul. Lwowskiej 3. Fot. J. Roguska, 2002
 41. Facade of the tenement house at 3 Lwowska St. Photo: J. Roguska, 2002

42. Fasada kamienicy przy ul. Śniadeckich 23. Fot. J. Roguska, 2002
 42. Facade of the tenement house at 23 Śniadeckich St. Photo: J. Roguska, 2002

43. Fasada kamienicy w Al. Jerozolimskich 85. Fot. J. Roguska, 2002
 43. Facade of the tenement house at 85 Al. Jerozolimskie 85. Photo: J. Roguska, 2002

44. Kamienica przy ul. Nowy Świat 7, czteropiętrowa. Stan w 1938 r. APW. Referat Gabarytów
 44. Tenement house at 7 Nowy Świat, four floors. State of 1938 APW. Referat Gabarytów

44a. Kamienica Nowy Świat 7 po powojennej odbudowie, dwupiętrowa. Fot. J. Roguska, 2004
 44a. Tenement house at 7 Nowy Świat after post-war reconstruction, two-floors, Photo: J. Roguska, 2004

towano, na miejscu zniszczonych, balkony „z odzysku”, wyciągnięte z ruin, zwłaszcza żeliwne lub montowano nowe produkowane wg wzorów z epoki. W Warszawie mamy do czynienia często z występowaniem „historycznych” balkonów na nieoryginalnym miejscu, fałszujących historyczny obraz fasady (il. 44, 44a). W eksploracji badawczej tej tematyki i w pracach konserwatorskich fakt ten musi być brany pod uwagę.

ŹRÓDŁA I BIBLIOGRAFIA

Źródła

1. Archiwum Państwowe m. st. Warszawy. Akta Rządu Warszawskiego Gubernialnego. Referat Budowlany 17,18
2. Archiwum Państwowe m. st. Warszawy. Plany Lindleya
3. Archiwum Państwowe m. st. Warszawy. Zbiór fotografii tzw. Referat Gabarytów
4. Badania terenowe

Bibliografia

1. Czasopisma: „Architekt” 1900-1914, „Przegląd Techniczny” 1880-1914
2. *Handbuch der Architektur*, część 3, t. 2, z. 2. *Hochbau – Constuctionen*, Stuttgart 1899
3. Tadeusz S. Jaroszewski, *Architektura rezydencjonalna wielkiej burżuazji warszawskiej w latach 1864-1914. w: Sztuka XIX wieku w Polsce*, Warszawa 1979
4. Stanisław Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954
5. Zdzisław Mączyński, *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, Warszawa 1956
6. Małgorzata Omilanowska, *Stefan Szyller 1857-1933. Warszawski architekt doby historyzmu*, Warszawa 1995, t. 2
7. Anna Szkuřłat, *Secesja w architekturze Warszawy*, Warszawa 1999
8. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, pod red. S. Kozakiewicza, Warszawa 1969
9. Jarosław Zieliński, *Atlas dawnej architektury ulic i placów Warszawy*, t. 1-13, Warszawa 1995 – 2007
10. Krystyna Zwolińska, Zaslav Malicki, *Mały słownik terminów plastycznych*, Warszawa 1975

Jadwiga Roguska, prof. dr hab.
 Politechnika Warszawska Wydział Architektury
 Zakład Historii Architektury Powszechnej